

# DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ BAZI DÖRTLÜKLER ÜZERİNE DİKKATLER

Durmuş Beyazıt

■ Edebiyat, milletlerin maddi manevi varlığını bütün cepheleriyle anlatma gücüne sahip bir ibda (eser yaratma) faaliyetidir. His, heyecan, hayal ve düşünce, dil gibi bir vasıta ile belli zihniyet çevresinde sanat değeri hâline gelerek zevk sahibine duyusu, düşünüş, kavrayış bakımından imkânlar tanımaktadır. Edebî eserin güzelliği gaye edinmesi, insan ruhuna hitap etmesinden ileri gelir. Her gelenek kendi devrinin inceliğini, zevk ve kavrayışını bir kıymet olarak ele alır. Dolayısıyla sözlü ve yazılı kaynaklarla irtibat hâlinde olan her eseri cemiyetin kıymetler hazinesi şeklinde görmek yanlış olmaz. Milletleri ayakta tutan unsurlardan biri de edebî sahadaki varlıklarıdır. Milletlerin tarihinde değişikliklere yol açan savaş, sel, yangın, deprem gibi olaylar, tarihe mal olmuş şahsiyetler üzerinden (kahraman tipleriyle) edebî sahaya intikal etmekte, örnek metinler hâline gelerek çoğalmaktadır. Veya divan şiirinde olduğu gibi şair, bu hadiselerle ferdiyetçi yaklaşır. Sanatkârın temayülleri, halkın duyusu ve ifade edişinden zevk ve nite-lik bakımından farklılık gösterir.

Edebî eser, gerçekliğin insan zihninde aldığı şekillerden müteşekkildir. Gerçeklik, olmuş veya olur şeylerin durumu, varlığı, varoluşu anlamlandırmada birer kabuldür. Gerçeklik; kesin tespitler ve fikir birlikleridir, insan zihnindeki kabulleri, kabullerindeki kesinliği/nesnelliği kapsar, çoğunluğa tabi, çağın ölçütleriyle aynı doğrultudadır. Üzerinde mutabakata varılmıştır. Mutabakat, kolektif <üretim>, başka bir ifadeyle dilde veya bir metin üzerinde geçici anlam ortaklığıdır. Doğrunun, düzgünün, makul olanın, toplumun çoğunluğu tarafından tarif edilmesi “mutabakat” kavramı için söylenebilir. Ortak hafıza edebiyata aksederek eserde farklı, derin, yeni, bilgili bakışın, görüşün, uyarının, teklifin örneği olurlar. Dilin insan zihnine taşıdığı şey, izafi olduğu için zihin, anlatılabilir her şeye, anlatılabilir olması ölçüsünde mana tayin eder. Manayı insanın, akıl, his ve hayal

gücü tayin ettiğinden mana sınırlarını, her seferinde insanın anlama, anlatma ihtiyacı zorlamaktadır. Yani “kendisini bilme, kendisini anlama”nın arka planındaki varlığa, oluşa dair açıklamalar, insanı söz söylemeye, etkili cümle kurmaya yöneltmekte, bu da yeni, çarpıcı, özgün olmak gibi bazı gereklilikler arz etmektedir. Bir sürü klasiğin bugün dönüp dönüp okunması sanat gücüne ve dış dünyayı derin kavrayışında derinliğine verilebilir. Dolayısıyla edebiyat, bir metni anlama ve anlamlandırma cehdi yanında, güzelin, güzelliğin, iyinin, doğrunun hoş kalıplarda ifade edilmesidir.

Kurmaca metin, dil tasarrufudur, değişen/değiştirilen metindir. Yazar; olay ve durumları kendi gözüyle ele alırken, gerçeklik sınırlarının imkânlarını zorlar. Her yazar bir sosyal çevrede doğar, ferdi bir teşebbüs olmakla birlikte edebî eser, toplumsaldır.

Türk şiirinin ilk aşamadaki şekli, tabiatı anlama, tabiatla birlikte yaşama ve dünya hayatı içerisinde insana bir yer tayin etmedir. Asya bozkırlarında kuvvet ve haşmetle yayılan bu iptidai fakat canlı, samimi edebiyat, Türk’ün haşin ve savaşçı lakın aynı zamanda ince ve derin ruhunu bütün çıplaklığıyla gösterecek kadar zengindi.<sup>1</sup> Türk şiirinde zaman ve mekân bütünlüğü vardır, zamana nasıl bir anlam yüklenmişse mekânın anlamlandırılması da aynı istikamet doğrultusundadır. Fetihlerle sınırları genişleyen coğrafya, yeni muhtevalar kazanmaya, böylelikle coğrafya algısı, kontrol altına alınan, insanın hükmü altına giren toprak parçası olmaya başlar. İlk devir Türk edebiyatına hâkim olan temalar, destanlarda sıklıkla öne çıkmaktadır. Dağ taş ışık, ırmak, at, savaş, ölüm doğum vs... Yer altı ve gök, “yer”den bağımsız ve kozmik bir inanç alanına tekabül eder. Tabiat maddi yönüyle ve fiziki cepheleriyle ele alınmış ve yorumlanmıştır. Atalar kültü, insan ruhunun ölmezliğine dair inançları kapsar, ruhun ölümsüzlüğü meselesi kozmik bir inanç alanı olarak çıkar kaşımıza. Bütün bunların *Divânı Lugâti’t-Türk*’te basitçe ve sakince söylenen şiirler olarak örnekleri mevcuttur. Türklerin İslamiyet’ten önce vücuda getirdikleri edebiyat -Çin, Hint, İran tesiriyle vücuda getirilen bazı ehemmiyetsiz tercümeler müstesna olmak üzere- sazla söylenen halk şiirinden ibaretti. Esasen Türklerin o devre ait bütün sosyal müesseselerinde lisanda, dinde, ahlak ve âdetlerde hukukta tamamıyla kavmin ruhunu ve şahsiyetini gösteren iptidai bir “asliyet” vardı.<sup>2</sup> Halk şiiri, insanın karşısında tabiatı bir güç olarak kabul eder. Âlem, sınırları sürekli genişleyen bir bilinmezdir. Şiir, sanat gayesinden ziyade, hayatı izah etme, anlamlandırma için bir araçtır. Sadeliğin birer örneği olan dörtlükler, maddi ve manevi dünyayı, cemiyet fertlerinin nasıl yorumladığını gösteren numunelerdir. Müslüman olmadan önce de sema, Türklerin hayatında ilahi bir alana tekabül eder. Yalnız tasavvufu beraber Müslüman insanın dünya perspektifi, daha da soyutlaşır, insan kendi iç âlemine doğru

1 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1981, s. 12.

2 Köprülü, *age.*, s. 12.

ilerler. Türk şiiri, İslam dininin bakış açısıyla yeni bir fikir ve tahayyüllere kapı aralar. Tabiat ve kanunları yeni anlamlarıyla yorumlanır. Yaşayıştaki değişimin birer tezahürü olan bu durum, yabancılaştırmadan ziyade ırki karakter ve şahsiyetin yoğurduğu şiirdir. Çünkü Türk şiiri, beşeriyetin meydana getirdiği müşterek medeniyetten istifade yoluna gittiği gibi, kendi şartlarının bir sonucu olan his, heyecan ve oluşları bünyesinde eritmeyi bilmiştir.

Türklerde devlet, millet, toprak, din, bayrak, aile, anane hangi şartlara bağlı varlık bulmuşsa, bu durum Türk şiirinde şekil, yapı ve muhteva olarak da varlık bulur. Mefkûre fikrini var eden içtimai bünye ile Türk edebiyatını vücuda getiren hayat arasındaki ortaklık, ikisinin de benzer şekilde büyüme ve gelişmeler gösterdiklerini ortaya koyar. Şiirdeki kelimeler, kelimelerin yapı ve türeme özellikleri ile toplumsal bünyedeki bölünme/parçalanma, çoğalma/büyüme şekilleri değerlendirildiğinde aralarında yakınlıklar fark edilecektir. Yükselişe geçen Türk devletleri dönemi ile yükselişe geçen bir şiir, bütünü parçalarıymışçasına yapı bakımından ortaklıklar gösterir. Uzun, kısa bentler ve bunların kendi aralarındaki münasebetleri ile yine cemiyet hayatında görülen yerleşim, büyüme, aile düzeni şekil ve kalıpları, aynı tarihî gerçeklerin tesirlerine dayanmaktadır. Çünkü şiir de toplumun sanat kurumlarından biridir ve tarihî zemini bünyesine dâhil eder. Başlangıcından bugüne Türk şiiri, cemiyetle beraber, cemiyetle iç içe tesirlere maruz kalmış, milletin fikir hayatı ile olduğu kadar, musiki duygusu ile de yakından ilgili olmuştur. Musikinin ses zenginliği ile şiirdeki ahenk zenginliği, söyleyiş çeşitliliği, alfabedeki sesler, ünlü fazlalığı/azlığı, harflerin ifade edilişlerine aynı nazarla bakabiliriz. Alfabe sesin yazıdaki karşılığıdır, şiir de his ve düşüncenin dildeki karşılığıdır. İkisinin de büyümesi, gelişmesi aynı tarihî, sosyal sebeplere dayanır. Toplum yapısını ayakta tutan kıymet hükümleriyle şiir geleneğini oluşturan amillerin aynı kaynaklara bağlı olduğu söylenebilir. “Aynı kaynak”tan kasıt, toplumun bizatihi, tefekkür ve inanç dünyasıdır. Nazım türü ve biçimi ile toplumun sosyal ve iktisadi yapılanmasındaki şema ile aynı değişkenlere bağlılık gösterir. Sonuç olarak, milletlerin şiiri, toplumu var eden içtimai bünyeden bağımsız değildir. Bir harsı teşkil eden müteaddit içtimai hayatlar arasında samimi bir tesanüt, deruni bir ahenk vardır. Türk’ün lisanı nasıl sade ise dinî, ahlaki, bedii, siyasi, iktisadi, ailevi hayatları da hep sade ve samimidir. Türk’ün hayatındaki sevimlilik ve orijinallik, bu merkezi seciyesinin bir tecellisinden ibarettir.<sup>3</sup> Merkezî seciye, içtimai hadiselerin tefsir ve izahında görülebildiği gibi, edebiyat ve şiirde millî ruh ve şuurdur.

Türk şiirinde Türk milletine ait var oluşun izini sürmek, mümkündür. Şiir, maddi ve manevi varlıkların dil, duygu ve ülkü bağıyla bir millete aidiyetini ortaya koyan kurumlardan biridir. Türk şiirinin inkişafı ile ilgilenenler bunu kesiksiz bir şekilde XI. asırda kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig* ile aynı asırda

3 Ziya Gökalp, *Altın Işık*, haz.: Şevket Kutkan, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1976 (a), s. 36.

tespit edilen Kâşgarlı Mahmud'daki şiir numunelerine kadar takip edebilirler.<sup>4</sup> Türklerin edebiyatı, geniş bir coğrafyaya yayılan birçok kültür zenginliğini kapsar. Bunları yazılı metinler üzerinden takip etmek bugün için imkân dâhilindedir. Pek az istisna ile Türklerin bugün de içinde bulundukları İslam kültürü çerçevesi dâhilinde yazılmış olan bu manzum eserlere tarih bakımından biraz daha eski olan ve İslam muhiti dışında Mani ve Budha muhitlerinde kaleme alınan eserler ilave edilebilir.<sup>5</sup>

\*\*\*

Kültürlerin başlangıç aşamaları, tabiat ile olan münasebetlerin izlerini taşır. Tabiat üstlendiği roller ile insan hayatında ileri faaliyetlerin içerisinde yer almış, kültürün oluşmasında belirleyici olmuştur. Kalabalık insan kitleleri, büyük hayvan toplulukları, zirai iş ve ameliyeler, her biri ilkte bir bütünün cüzü görünümündedirler. İnsanlık ve coğrafya, biri birilerine karşı acımasız, düşman, iki ayrı parçadır. Üzerinde hüküm sürdükleri toprak parçası, insan için bakir, iptidai, keşfedilmemiş bir yaşama, var olma, düzen tesis etme alanı iken, teknik ve medeniyetin gelişmesine bağlı karmaşık, dinî, tarihî, felsefi anlamlar ifade etmeye başlamıştır. Yurt kavramı, giderek insanla tabiatın bütünleştiği, uyduğu, barışçıl, düzenli (...) kaostan ve çatışmadan uzak “mekân” tanımını kazanır. Devlete kutsallık atfeden, vatanın topraklarını dokunulmaz kılan, bayrağın ilelebet dalgalandığı, kahraman ve kurtarıcıların, alp ve savaşçıların mücadele ve kanlarıyla ete kemiğe bürünen kavram, tabiattır. İnanma ve uygulamalarda, Türklerdeki âlem algısı; yer altı/1 (toprağın altı/kabir, mezar) yeryüzü/2 (dünya yani toprak üstü) yer üstü/3 (sema, dünyanın üzeri, ilahi katman) olmak üzere üç bölümdür. Tabiata yöneltilen bakış, sınırların birbirine geçmesi veya kaybolması ile derinlik elde etmiş, gözle görülür âlem, fikrî bakımdan zenginleşmiştir. Soyut ve somut âlem, siyasi, iktisadi ve sosyal büyüme ve gelişmelere bağlı nitelik değiştirerek her seferinde bilim, fen ve tekniğin zaviyesinde yeniden yorumlanmıştır. “Türk’ün Kızılması”, “Nizamîâlem”, “İlâhîkelimetullah”, “Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi” zaman zaman ulaşılabilir bir coğrafyayı işaret etmekte, zaman zaman yeryüzünü aşan sınırları göstermektedir. Bu kavram örnekleri, dünya hayatını Türk’ün gözüyle görmenin neticeleri olarak kelimelendirilmişlerdir.

Somit çevre, fânî âlemdir, ağacı, taşı, kayası, gökteki mavilikleri ve güneşi ile, uzun geniş otlakları, dağı ovası ve sarp yapısıyla geçici hayatı, -içtimai yaşantıyı- içine alan kavram kadrosuna sahiptir. Ama şartlar değiştiğinde iki âlem birbiri içine geçer, dünyalık realiteleri olan hayat, ileri seviyede başka bir âlem algısına yükselir. Dış dünya, somut âlemdir, tabiattaki gerçekliktir, görme, duyma dokunma duyuları ve aklın algılarına hitap eder. Soyut âlem tabiat gerçekliğini aşar. Dünyanın tamamına ulaşmak isteyen bir milletin tasavvur, tahayyül gücünü, inanma pratiklerini çevreleyen izafi bir âlemi tasvir etmeye

4 Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1991, s. III.

5 Arat, *age.*, s. III.

başlar. Mefkûre, sınırsızlığı dolayısıyla, soyut bir âlemi anlatır. Türk kültür ve töresini, milletin ulaşmayı hedeflediği insanlık gayesini gösteren kutlu, töreli, devletli olmayı ifade eden bir ruhtur. O ruh, Türk'ün dünya üzerindeki mücadelesinin ulaştığı son noktadır.

Yaratılışları gereği, coğrafya üzerindeki bütün canlıların varlıklarını devam ettirme ihtiyaçları, onları kendi kendine bir varoluş hareketinin içine sokar. Varoluşun bir cephesi, fiziki ve biyolojik gereklilikse diğer cephesi de anlama, öğrenme ve kültürlenmedir. Bu süreçte varlığın tabii hareketlerinin bir ifadesi hâline gelen hürriyet kavramı, tabiattaki bütün bileşenlerin katıldığı güçler ve dengeler mücadelesi olarak tanımlanabilir. Tabiat güçlerinin de yer aldığı bu mücadele, bir nevi hürriyet paylaşımıdır. Hürriyet, yer yer tanışma, hesaplaşma, etkileşme, yer yer egemenlik ve iktidar ilişkisi olarak kendini göstermektedir.<sup>6</sup> Her özgürlük arayışının varlık gösterme, mevcut durumu aşma, güçlenme, gücü elinde tutma şeklindeki girişimleri, bir milletin topyekûn yaşama istek ve sürecinin kendisidir. İnsanlığın tabiat üzerindeki mutlak hâkimiyetini, tabiata biçtikleri rol ve tabiatla giriştikleri mücadele açıkça göstermektedir. Hürriyetin, hemen hemen bütün insan topluluklarında din, kültür, sanat, edebiyat, hukuk faaliyetleri biçiminde ifadeleri mevcuttur. Köroğlu'nun bir-birinden uzak bölgelerde derlenen varyantlarında özellikle Oğuz Türklerinin hürriyete olan düşkünlüğü, esarete karşı ortaya koyduğu tavır ve dizginlenemez tabiatları ortaktır.

Orta Asya dönemi yurt tutma, devletleşme pratikleri, özellikle Anadolu beylikleri, Selçuklu, Osmanlı'nın yayılmasında, aktif bir ideoloji hâlini almaktadır. Asya dönemi Oğuz kültürü ve Selçuklu kültür ıraları, Türk tarihini siyasi ve sosyal cepheleriyle bünyesine dâhil etmektedir. Türklerin cihan nizamı ve hâkimiyeti davaları eski Şamani ve yeni İslam din ve medeniyetlerine mensup oldukları devirlerde hüküm sürmüş ve sonunda en yüksek dereceye ulaşmıştır.<sup>7</sup> Türk mefkûresinde, Türk medeniyetinin eriştiği sınırları, insan değerinin geniş, eşsiz yerini bulabilmekteyiz. Her devirde sınırları darılıp veya genişleyip Türk tarihinin sınırlarını genişleten mefkûre fikrinin, farklı zaman ve coğrafyada yaşayan duygulara, psikoloji, tarih bilgisi yanında, antropoloji, dil, düşünce ve bilgi sosyolojisine kadar birçok alana kaynaklık ettiği görülmektedir. Özellikle Allah inancında ulaşılan kademe, Türk milletin âlemi tasavvur edişinde, yeni bakış açıları geliştirdiğini göstermektedir. Evrenin bakir, acımasız olan ilk aşamadaki bölünmemiş bütünlüğünün bir millete kazandırdığı şey, asırları içine alan tecrübeleriyle bütünlüğün parçası olma ve kendinden güçlü yapılara intibaktır. Yeryüzü; yer altı ve yer üstü güçleriyle yukarı ve aşağıya, hareketler ortaya koyan bir canlıdır ve bu alan gerçek-üstü varlıkların tasarrufu altındadır. Gücün algılanabilmesi, güce erişmeyi ve anlamlandırmayı

6 “Hürriyet paylaşımı”, bazı tabir ve tarifler, Dursun Ayan'ın “İnsanın Doğa Karşısında Hürriyeti Üzerine” adlı yazısından alınmıştır: *Düşünen Siyaset-Özgürlük Dosyası*, Sayı: 10, 1990, s. 21-30.

7 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1981, s. 266.

şart koşar. Bu durum dünyanın bütünlüğünü anlama hususu için de söylenebilir. Bütünlüğü anlamak, bütünlüğü kuşatan bir tefekkür gerektirir. Bir düzen tesis etmek, her şeyden önce büyüme ve yayılmayı, gerektirdiğinden bütünün içinde yer alma, tabiatı insanın gözünde değerli kılmış, zirai işler için tarım işlevsel hâle gelmiştir. Türklerde tabiatla ilgili bilginin kaynağı tecrübedir. Türk'ün yaşama düzeninde tecrübi bilgi, coğrafyanın da tesiriyle tabiatla uyuşmayı, onunla dostane ilişki kurmayı zorunlu kılar. Coğrafya, “nizam-ı âlem” anlayışının varlık gösterdiği, gelişip medeniyet seviyesine ulaştığı sahadır. Türk insanının yaşamış olduğu tabiat çevresi, cihana yayılma ve hâkim olmada Türk ülküsüne duyuş, düşünüş ve kavrayış bakımından üstünlükler kazandırmıştır. Topluma, (il)e, (töre)ye, aileye bağlılık ve adanma, muayyen bir mekâna bağlılık duygusunun önüne geçer ama fetihlerle yeni mesafeler kazanan coğrafya, sınır aşırı dünyalara, hatta dış dünyadan iç dünyaya doğru ilerleme kateder. Mekân, sınırsızlaşır. Sınırsızlık fikrine ulaşmada, mekânı aşma isteği etkilidir. *Yenisey Mezar Taşları*'ndaki dikkati çeken en mühim figürlerden biri, havada uçarak giden bir süvaridir. Şamanlar at ile göklere yükselirler. Köroğlu'nun atı da havada uçacak şekilde yetiştirilmiştir. Bu figür atlı göçebe medeniyetinin en mühim hususiyetlerinden birini teşkil eden mekânı aşma temini çok güzel ifade ediyor.<sup>8</sup> *Orhun Kitabeleri*'nde hem ruhun ölümsüzlüğü hem de hareketlerin yukarıya doğru olması üzerine ibarelere rastlanmaktadır, kağan ve beyler ölünce ruhları bir kuş gibi göğe uçar ve burası onlar için ebedî istirahatgâh olur. “Uçu-barmak” fiili ve cennet anlamında kullanılan “uçmak” kelimesi, iyi insanların ebedî âlemi için edilen tasavvuru bildirmektedir. İyi ruhların Tanrı yanına, göklere uçması ve akrabalarına şefaatte bulunması, ecdadı tazim ve millî şuur duygularının bir başlangıcıdır. Tasavvufi metin örneklerinde “tayy-ı mekân” yine zamanı ve mekânı aşmadır. Eski Türklerin yılın beşinci ayında mukaddes bir dağın çevresinde toplanıp kurbanlar kesmeleri, demircilik devrinin bir alameti olarak yüksek beylerin ve asillerin iştirakiyle bayramlar düzenlemeleri, dinî ve millî fonksiyonlar icra etmekle Türklerin kurt menşe efsanesine bağlılık gösterdiklerini de açıklar. Çin kaynaklarında ecdat mağarası şeklinde dile getirilen bu yer, Türk ananesinde “Ergenekon” ismini alır.<sup>9</sup> Toplum fertlerini uçsuz bucaksız coğrafyada, “üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe” var eden inanç hamulesi, hürriyet, milliyet, sancak, istikbal kavramlarının tecanüsüyle beraber bütünlük içinde ilelebet yaşama, yaşatma ve bir arada var olma birliğidir. Türklerin askerî gücünün ve kahramanlığının töreye bağlılık içerdiği Türk adının Tanrı'nın vergisi olarak anlamlar yüklendiği *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te de söz edilir:

*Yüce Tanrı, “benim bir ordum vardır, ona Türk adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızsam Türkleri oğlu üzerine musallat kılarım diyor. İşte bu Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür çünkü*

8 Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3: Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 30.

9 Bilgiler için bk. Osman Turan, *age.*, s. 109-113

*Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır onları yeryüzünün en yüksek yerlerinde havası en temiz ülkelerinde yerleştirilmiş ve onlara “kendi ordum” demiştir.<sup>10</sup>*

Büyüme ve şehirleşmeden kıyafet ve barınmaya kadar her türlü kültür malzemesi, toplumların neye bağlı ve ne şekilde kimliklerini ifade ettiklerini gösteren bilgiler ortaya koyar. İnsan bilgisi, zaman içinde oluşur ve zaman içinde çıkar.<sup>11</sup> Tabiat güçleriyle ilgili öğrenme ve coğrafya ile ilgili kültürlenme aşamasının, Türkleri tabiat ve şartlarına karşı daha üstün konuma getirdiği ve coğrafyanın sınırlarına itibari anlamlar kazandırmak suretiyle genişlettiği söylenebilir. Tabiat sahnesi, üzerinde gerçekleşen her türlü mücadelesi ile beraber, Türk’ü büyük ölküye götüren zihni pratiklere ulaşmasında bir zemin olmuştur. Bilhassa at ve oktan faydalanılması, tabiata nüfuz etmede reaksiyonel bir tavır geliştirmiştir. Yaşama düzeni, bir milletin yaşam felsefesinden neşet eder. Bu zihniyet, coğrafya üzerinde yerleşik duran ikinci kavimlere karşı atı üstün kullanma imkânı sağlanmıştır. *Dîvânü Lugâtî’t-Türk*’te “yund eti yıbar” (At eti misk gibi kokar.) denmektedir. *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde ise Bamsı Beyrek, zindandan çıkıncaya değin kendisini on altı yıl bekleyen atına:

*At dimezem  
Sana gardaş direm  
Gardaşımdan yeğ<sup>12</sup>*

sözüyle, ata güçlü bir yakınlık atfeder. At Türkler için sadece silah arkadaşı değil, öldükten sonra da kişinin devam eden hayatında yer alan bir kutsaldır. Bu yüzden Türklerde atı, kişiyle birlikte gömmek eski âdettir. Önemi sebebiyle ata özel mezarların da yapıldığı bilinmektedir. Pazırık kazısında hepsinin kuyrukları topuk kılları kesilmiş on aygır bulunmuştur. “Tullamak” fiilinden anlaşıldığı üzere atın kuyruğunun kesilmesi, yas alametidir. Kurban olarak kesilen atların kafatasının yere atılmaması, at kafası üzerine ant içilmesi, rüya yorumlarında at görmenin hayra yorulması, atın efsanevi yönünü ortaya koyar. Ebülğazi Bahadır Han’dan nakille, Cengiz’in han olduğu toyda, uruk olan Gökçe’nin, gaipten gelen atla, göğe çıktığı, Tanrı ile konuşup tekrar dünyaya döndüğü belirtilir. Türk destan ve hikâyelerinde buna benzer motifler az değildir. Destanlarda, kanatlara sahip olan ve uçuşa özelliği gösteren atlar, abıhayat içtikleri için ölümsüzdürler. Sezgi gücü yüksek olan atlar, sahibine yaklaşan bir tehlikeden söz edebilir, kavgada veya cenkte binicisi yaralandığında hemen onun yanına gelerek, daimî surette sahiplerini izleyen ve onun takibini yapan yardımcı rolü üstlenebilirler. Bazı durumlarda kahramanların adlarıyla birlikte anılması, ad koyma geleneğinin hayvanlara kadar aksetticiğini, böylelikle fonksiyon yüklendiğini gösterir. Türk takviminde yılların adla-

10 Dursun Ayan’ın yazısında, 88. sayfadan nakildir.

11 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, 4. basım, Metis Yayınları, İstanbul 2013, s. 165.

12 Orhan Şaik Gökyay, “At Üzerine”, *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, T.C. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Millî Folklor Enstitüsü Müdürlüğü, Ankara 1974, s. 74.

rından biri yund'dur. Türklerin diğer milletlere üstün gelmesi için Allah tarafından seçilerek verilen atlar, birçok inancın merkezinde yer alır. Evliya Çelebi, savaşımlara katılmış ve gazi olmuş atlara dair inanç ve hikmetler anlatır. Alp Er Tonga'ya yorulan hikmetler arasında bulduğumuz erge at andak kim gökte ay (gökte ay ne ise er için de at odur) sözü ata Türklerin en eski destan kahramanı tarafından verilmiş bir değer beratıdır.<sup>13</sup> Sözlü ve yazılı kaynaklarda atın anlamı üzerinde çokça durulması, savaşta, barışta, toyda, yasta önem arz etmelerindendir. Ve tabiat güçleri üzerinde hâkimiyet kurmak, dünya hâkimiyetine ulaşmada önemli bir kademedir, Türk'ün hayatında bunu sağlayıcı, var edici vasıtalar kutsal mevkiler elde etmişlerdir. Bu sebeple savaşta kazanmaya, döğüşte yenmeye, mücadelede üstün çıkmaya ne gerekliyse bu gerek; kut, yüce, mübarek, hayırlı sıfatları ile sosyal koruma altına alınmış olmaktadır.

Daimî harpler Türk kavimlerine birinci sınıf asker meziyetleri kazandırmıştır.<sup>14</sup> Oğuz, dstandaki özelliklerinin aksine, ikinci yaşayış düzeninin gerektirdiği insana uygun davranışlara sahip olsaydı, içinde bulunduğu hayatın, onu cihan hâkimiyeti idealine taşıyacağı söylenemezdi. *Oğuz Kağan Destanı*'nda olay dışında kalan ayrıntılara yer verilmemesi ve kısa cümlelerle anlatılması hayatın şeklini izah eder. Eski Türklerle ait plastik sanat eserlerinde de aynı özellikleri görürüz. Bu üslup zaman ve mekânı sürekli aşan, hiçbir şey üzerinde durmayan akıncı yaşayış tarzının ifadesidir.<sup>15</sup> Anlaşılmaktadır ki, zamanı ve mekânı sürekli aşarak ulaşılacak nihai nokta, cihan hâkimiyetidir. İnsanın zamanı idrak etmesi ve mekânı anlamlandırması, bilhassa eşyaya hükmetmesi, şekil vermesi büyük ölkü ve zihniyet dünyasının varlığını hissettirir. Yalnız ilahi referansların fonksiyonu göz ardı edilmemelidir. Kut, herhangi bir mücadelede Türk'e ayrıcalık tanımakta, şaman, alperen, padişah, halife, şeyh, cenğâver vs. imtiyaza sahip ve otoriteler kişilikler yaratmaktadır. Bunların rollerini ödünç alan Türk savaşçıları, insanüstü güç ve hünelerleriyle tarihî gerçekliklere dönüşerek sözlü kültür malzemelerinde yer almaktadır. Yüzyılları içine alan anlatıcılık geleneğinde *Battalname*, *Danışmendname*, *Saltukname*, *Hız. Ali Cenklere* veya *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Mevlid* gibi eserler göstermektedir ki Türk insanının bilinçaltında, millî ve dinî ruh dünyası vardır.

Kültür bakiyeleri, bir tarih ve millet şuurunu bünyesinde barındırarak muhababında psikolojik etkiler yaratmakta, onları hayata hazırlamaktadır. Bazı ortak tarihî sembollerin resimde, minyatürde, düzyazıda ve şiirde, (estetik ifade/sanat) yüz yıllar boyunca sürdüğü görünmektedir. Ama bu semboller;

1. Yüzyılın şairlerinden farklı sanat ve ideolojik anlayışlara sahip olanlarda,
2. Farklı yüzyıllarda yaşamış olanlarda,
3. Halk edebiyatı ve gelişmiş edebiyat türlerinin her ikisinde,

13 Gökyay, *age.*, s. 74.

14 L. Rasenyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, İdeal Matbaası, 1942, s. 54.

15 Kaplan, *age.*, s. 16. ve 18.

4. Mitolojik ve tarihî sembol kullanmayı benimsemiş şairlerde,

5. Böyle bir ekolün üyesi olmadıkları hâlde tarihî sembol kullanan şairlerde su yüzüne çıkmaktadır. Efsanelerle kurulan semboller dünyasının neticesi, kişide ortak şuur (*collective unconscious*) oluşturmak ve tarih içerisinde yer almaktır.<sup>16</sup> Her efsane, edebiyatın siyaset ve bilgi sosyolojisi yönünü gösteren metin olup tarih-din, tarih-edebiyat, tarih-psikoloji birikimini öne çıkarırlar. Bu metinlerde millî ve dinî hassasiyetler, anlatıcılar tarafından bir ideoloji içerisine yerleştirilerek hedef davranışlar hâline getirilir. Edebiyatı tarihin bir kurucu unsuru hâline getiren hamaset inanışları, canlı cansız varlıklarla, tabiat hadiseleri karşısında kurulan hayal, tasavvur ve düşünceler henüz, müspet (pozitif) zihniyete ulaşamamış toplulukların doğru yalan şeklinde kabul ettikleri, iptidai bilgileri teşkil etmektedir.<sup>17</sup>

### Örnek Dörtlükler

*Togup takı kalmadı menğgü eren  
Ajun küni yulduzu tutçı togar<sup>18</sup>*

Varlığa, varlığına, şimdilik dinamik olma durumuna aldanma. Varlığın canlılığı veya hareket hâlinde bulunuyor olması ona sonsuzluğu bahşetmez. Her nesnenin tabiatında fânilik söz konusudur. Menğgü: Devamlılığın devam etmemesi, varlığın, var oluşun kesilmesi, dirliğin bozulması meselesidir.

*Körlük tonığ özünğge  
Tatlığ aşığ adhinka  
Tutgil konik ağırlığ  
Yadhsun çawıng budhunka*

(İyi elbiseyi kendin giy, tatlı yemekten başkasına hisse ayır, konuğu ağırla, ta ki ününü herkese yaysın.)<sup>19</sup> İnsan iyiliğin ve güzelliğin etrafında bilinmesini, etrafına ilan edilmesini ister. Yalnız bir kişinin iyi olması yetmez. Şeklen ve davranış olarak da iyi olunmalıdır. İçinin iyi olması yetmez, insanın gözü-nü dolduracak şekilde giyinmelisin. İyi olmak bütün cepheleriyle iyi olmayı gerektirmektedir. İyilik parçalanma kabul etmez, yekparedir. Görünüşe de ehemmiyet verilmektedir. Bunlarla beraber dünya, herkes için ortak yaşama alanıdır ve paylaşmak, dünya hayatını anlamlı kılar.

*Bardı közim yarukı  
Aldı özüüm konukı  
Kanda erinç kanıkı  
İmdi udhın udhgarur*

16 Ayan, *age.*, s. 190, 191.

17 Şükrü Elçin, *Türk Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1986, s. 314.

18 Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk: Çeviri*, çev.: Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 2021.

19 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 45.

(Gözbebeğim gitti, onu gitmesiyle ruhum da birlikte gitti. Şimdi o nerededir, beni uykudan uyandırıyor, gözüme uyku girmiyor.)<sup>20</sup>

“Öz” kelimesi, kendisi, nefis ve ruh anlamlarında kullanılmaktadır. Bazen de yürek, karnın içindeki nesne, kımıldayan nesne şeklinde karşılıklar almaktadır. Şiirde ihtiyarlık ele alınmakta. Her şey zamanında, her iş yaşında yapılır. İktidar elde iken yapılan işlerle yaşlılıkta yapılanlar bir olur mu? Düşünüyor ama yapamıyor, hayal ediyor ama yerine getiremiyorsun değil mi! Hayal ve düşünceler, fizikten her zaman bir adım önde.

*Anıñ ıñın keçürdüm  
Eşin yeme kaçurdım  
Ölüm otun içirdüm  
İçti bolup yüzi türü*

(Öldürerek onun işini bitirdim ve eşini kaçırdım. Ölüm ilacıyla suvardım, yüzünü buruşturarak içti. Bununla ölümü tattırmak demek istiyor.)<sup>21</sup>

Hayatta belki de en kaçınılmaz akıbet, ölümdür, öldürmedir. Ölümle birlikte, düşmana, hasmına zarar vermek, varlığı yokluğa çevirmek, yani yuvasını dağıtmak ve eşini alıp kaçırmak muhtemeldir. Eski devir Türk şiirinde Türk’ün öldürmesine sebep için birçok sebep sayılmakta, bu gerekler, töreden kabul edilmektedir. Bazı tutum ve davranışlar düşmanlık gerektirirken bazılarında affedici olma tavsiye edilir. Türkler, kötü haslet ve davranışları kötülük olarak kabul ettiği için cezada tereddüt etmez.

*Algıl öğüt mendin, oğul erdem tile  
Boyda uluğ bilge bolup bilging ula*

(Oğul benden öğüt al fazilet dile, ulus arasında büyük bilgin ol, bilgini yay.)<sup>22</sup> Doğruyu ve güzeli aramakla bulamazsın, cehd bir yere kadar mümkündür. Tecrübeden istifade etmeli, erdemli davranışı sorarak öğrenmelisin. Hikmetli davranırsan örnek şahsiyet hâline gelir, sana bakanlar seni örnek alırlar. Göre gelen süre gider. Türklerde itibar, sosyal bir sermayedir. Kişi, toplumda manevi olarak da yer sahibidir. İtibar ve mevki elde etmenin belli şartları vardır. Bilgili olmak ve bilgisiyle toplumda vazife görmek. Bu şiir, bilgiye ulaşmayı hedef davranış olarak işaret etmektedir.

*Bulnar mini ulaş köz  
Kara mengiz kızıl yüz  
Andın tamar tükel tüz  
Bulnap yana ol kaçır.*

20 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 46.

21 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 48.

22 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 51.

(Üzerinde ben bulunan yakışıklı çehre ve baygın gözler, beni tutsak ediyor, sanki yanaklarından güzellik damlar. Beni tutsak ettikten sonra kaçıp gider.)<sup>23</sup> Aşk metaforu içerisinde yer alan, her şey bir sevgilidir. İnsanın gönlünü çelen, dünyaya bağlayan her şey, sevgilidir. Devlet, mülk, makam, insanın emelleri, iktidar şu bu... İnsanı hepsi de çekiciliği ile ram ediyor, kendine bağlıyor. Yani insan tutulduğu şeye bağlanıyor, ihtirasları ile imkânları arasında bir mesele söz konusu. Ama ömür, güzellik, gençlik, tazelik ölümsüz değil. Geldikleri gibi durmuyor. Dolayısıyla olacaklara bel bağla, olmayacaktan uzak dur. Akıllı ol, tedbirli ol, gerçekçi ol. Şiirde ömrün geçiciliği üzerinde durulmaktadır. Ve sevgili her zaman etkileyen, hayran bırakan, avını kendine çeken konumunda. Âşığın kaderi giden sevgilinin ardına düşmek ve oynanan oyuna razı olmaktır. Gelenekle örtüşen bir sevgili söz konusudur. Yalnız gerçekçi olmak gerekir. Tutulduğun her şeyi elde edemezsin. Emellerin sonu gelmez. Bu şiirde, bağlılığa, tutulmaya karşı çıkılmakta, dikkatli olunması yönünde bir uyarıda bulunmaktadır.

*Uluğlukuğ bolsa sen edhgü kılın  
Bolgıl kişiğ Begler katın yaxşı ulan*

(Büyükliğe eriştiğin zaman yani rütbe ve makam sahibi olduğunda huyunu güzel kıl, bozulma. Beyler yanında daima başkaları için hayır eriştiren kişi ol.)<sup>24</sup> Şiirde zamanla makam ve güce erişen kişilere yönelik bir ikaz vardır. Bey olan kişi, beylik yapar, toy olan kişi toyluk yapar. Erişmek: ulaştırma, yapma/dır. İyilik yapmak, hayırda yarışmak, her şeyin büyüğü manasında kullanılmaktadır. Ululuk ve büyüklük aynı anlamdadır. Yalnız, makamın yükseldikçe ceberut olma, affedici ve bağışlayıcı ol. Şair, bey yanında bulunanlara seslenerek, gücün etkisiyle ilkenden taviz verme, adaletli ol, beyi dahi adaletli olmaya çağır, prensiplerin rehberin olsun, demektedir.

*Üdnik meni komıttı  
Sakinç manğa yumıttı  
Könğlüm anğar emitti  
Yüzüm meninğ sargarur*

(Sevgilime karşı olan aşkı beni heyecana getirdi, bende kaygı toplandı gönlüm ona meyletti, onun için yüzüm sararır.)<sup>25</sup> Sevgili dünyadır, gençliktir. Dünyaya meyleden insan, ona her şeyden daha fazla bağlanmak, gerçekleri ve dünyanın geçiciliğini unutmak gibi gafletlere düşer. Dörtlükte, aşkın insan üzerinde menfi etkisinden söz edilmekte. Beden harap bitap düşmüştür. Bunlar maddi dünyaya bağlılığın neticeleridir.

*Körüp neçük kaçmadınğ  
Yamar suwın keçmedinğ*

23 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 61.

24 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 64.

25 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 69.

*Tavarıñnı saçmadıñğ  
Yesün seni ar böri*

(Alt ederek yakaladığı bir adamı anlatarak ona diyor ki: Beni gördün de neden kaçmadın? Niye Yamar suyunu geçmedin? Niçin malını saçarak başını kurtarmadın? Artık seni sırtlan yesin!)<sup>26</sup>

Bu dörtlük, kolay başarıya getirilen bir eleştiridir. Düşmanına akıl veren bir savaşçı konuşmaktadır. Düşmanın da akıllı olmasını istemekte, düşküne kılıç çekmek istemediği için karşısındaki düşmanın da kendi ayarında olmasını beklemektedir. Yaşamak değerlidir ama daha değerli olan mücadelenin esaslı olmasıdır. Sen beni yenebilirdin, bileğini güçlendirmedin, mücadeleyi sürdürmedin. Bu sözleri, ucuz galibiyetleri kendine layık göremeyen bir kişi söylemektedir. Dörtlüğün sonunda artık seni sırtlan yesin diyerek “iş işten geçtiği”, pişmanlığın ölmeye yetmeyeceği vurgulanmaktadır.

*Kışka etin kelse kalı kutluğ yay  
Tün kün keçe alkınur ödnlek bile ay*

(Mübarek yaz geldiğinde kış için hazırlık edin. Çünkü gecenin ve gündüzün geçmesiyle ay ve zaman tükenir.)<sup>27</sup> Tedbirli olma tavsiye edilmektedir. İnsanın mekân ve zaman içerisinde kalması, zamanın tükenen bir varlık olduğunu ve hızla hareket ettiğini idrak etmesi gerektiği vurgulanıyor.

*Erdi uza erenler  
Erdem begi bilig tağ  
Aydı öküş öğütler  
Köñlüm bolur anğar sağ*

(Eski zamanlarda ilim hikmet ve menakıp sahibi adamlar vardı. Söz söyler öğüt verirlerdi. Onları anmakla kalbim açılır.)<sup>28</sup> Şiirde, tabii sahada öğrenme üzerinde durulmaktadır. “Zaman değişti, şartlar evrildi ve o anları anlamlı kılan şahsiyetlerden eser kalmadı.”

*Kelse kalı yarlığ bolup yunçığ uma  
Keldür anuk bolmuş aşığ tutma uma*

(Sana yoksul [gönlü kırık hâli perişan] bir konuk gelirse onun önüne hazır bulunan aş getir, onun işini ihmal etme.)<sup>29</sup> Yardımlaşma, aç doyurmak, çıplağı giydirmek, Türk’ün alicenaplığıdır. Misafirperverliğin Türk’ün yaşantısında geçmişte de bir değer olduğunu anlamaktayız. Bu türden insanlık değerleri, Türk cihan hâkimiyeti düşüncesinin temelinde yer alan kavramlardır. Ve cihan hâkimiyeti ülküsünün manevi taraflarını vermektedir.

26 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 80.

27 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 82.

28 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 89.

29 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 93.

*Yay baruban erküzi/Akdı akın munduzu  
Toğdu yaruk yulduzi/Ting̈le sözüm külgüsüz*

(Bahar sabahı parladı, buz erintileri coşkun seller gibi aktı, tan yıldızı doğdu şaşılacak olan sözümü gülmeksizin dinle!)<sup>30</sup> Bu dörtlük tabiattaki canlılığa işaret eder. İnsan zaman ve mekân münasebetinin denk düşmesi anlatılmaktadır.<sup>31</sup> İnsana canlılığı, yaşama heyecan ve merakını aşılayan, perçinleyen unsurlardan biri de bahardır. Bu durum her yıl tekrarlayarak insan hayatına neşe ve sevinç aşılar. Aynı zamanda bahar bir dönüyü de gösterir. Canlılık ölüp her yıl dirilmekte, sonlanıp yeniden başlamakta. Bu oluş ve bitişler özellikle Türk şiirinde insanın tabiata bakışıdır. Türk her başlangıcın bir sona, her sonun bir başlangıca ereceğini bilir.

*Koşni konum agışka /Kılgıl anğar agırlık  
Artut alıp anıngıl/Edhgü tarar ogurluk*

(Konuya komşuya ve hısımına iyilik et, onları ağırla armağan alıp güzel uğurlu mallar hazırla!)<sup>32</sup>

Türk toplumunda beşerî münasebetlerin zemininde, insana verilen önem yatar. İnsana insan olduğunu bildiren en güzel davranış, iyiliktir. Her iyilik bir erdemdir. Güzel ağırlamak, sözü güzel söylemek, güzel armağan vermek zarif, nezaket sahibi insanın yaklaşımıdır. İyilik yapmayı bir yaşayış felsefesi hâline getiren her davranışın altında, hayatı insan için kolaylaştıran ve anlamlı kılan inançlar vardır. Kişinin kişiye olan hukukunu ve yakınlığını sağlamakta, fertler arasında kuvvetli bağlar kurmaktadır. Dolayısıyla Türk mefkûresinin esaslarından biri de iyilik, (iyi olma, iyi görme, iyi yaklaşma)dır. Bütün insanları yaratandan ötürü sevmek, birbirine eş, dost, kardeş yaparak millet şuuru yaratmadır.

*Kelse kişi atma anğar örter küle  
Bakkıl anğar edhgülüğün agzın küle*

(Sana güleç yüzlü bir kimse geldiğinde onun yüzüne sıcak kül atma; ona güler bir ağızla, iyilikle bak)<sup>33</sup>

Bir insanın güleç yüzlü olması bir değerdir, kişinin bu hâlde bir haneye konuk gelmesi, barış ve huzur getirmesidir. Barış için gelen insanın getirdiğine aynıyla muamele etmek töredendir. Sıcak kül serpmekten kasıt, içinde ateş bulunan, yakıcı, yok edici durumun anlatımıdır. Türk toplumunda yüzyıllar boyu yaşayan davranışlardan biri de sözde ve uygulamada letafet, hüsnü muameledir. Misafiri iyi ağırlamak Tanrı buyruğudur.

<sup>30</sup> Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 96.

<sup>31</sup> Bu cümle Ersin Özarslan'dan sözlü olarak alınmıştır.

<sup>32</sup> Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 114.

<sup>33</sup> Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 129.

Türklerin muayyen bir hayatı vardır ve Türk töresine göre hayatı anlamlı kı-lacak olan, kişinin fiilleridir, yani eşyaya ve insana nasıl muamele edildiğidir. Ordu ve devlet hareketlerinin yönünü, ülkenin en ücra sınırlarında dahi barışı, huzuru ve memnuniyeti sağlama gayesi tayin eder. Çünkü taşrada huzurun olmaması, merkezde barış ve refahın tesis edilemeyeceği anlamına gelir. Tasa-da ve neşede ortak yaşamak, acıyı azaltma, zorlukları hafifletmedir. Bu açıdan savaş toprağı korumak kadar namus, şeref, haysiyet meselesidir ve atalardan emanet, yüce davranıştır. Yurt sevgisinin güçlü olmasında toprağın ata mirası olarak ileriki nesillere emanet edilmesi durumu vardır. Emanet edilen toprak-ların korunması, adalet, hak ve hukuka bağlılık içerir. Türk tarihinde hakan “Bunları daha iyi yaşatmayacaksam hükümdarları niye öldürdüm, toprakları niye işgal ettim?” diye sorar. Fütuhatin sebebi yok etme değil, yaşatmadır. Bir ülkenin işgalinde çoğunlukla zulme rıza göstermemek, açıkça görülür. Hak-sızlığa engel olma ve huzuru tesis etme, Türk fütuhatinin dinamiklerindedir. Asıl gaye, kuru bir cihangirlik değil, insana yaraşır bir hayatın inanç farkı gö-zetmeksizin temin ve tesisidir.

*Alplar arığ alkışur/Küç bir kılıp arkaşur  
Bir bir üze alkaşur/Edhgermedhip ok atar*

(Harbi anlatarak diyor ki: Yiğitler birbirini öldürüyorlar, yardım ederek kuv-vetlerini birleştiriyorlar, yardımlaşarak birbirlerini övüyorlar, savaşta ölüm-den korkmayarak ok atıyorlar.)<sup>34</sup>

Türklerin koyun gibi uysal olduğu, yeri ve zamanı geldiğinde sertleştiği veya hoş, yumuşak davrandığı bilinmektedir. Gerektiğinde aslan gibi kükremsen, gücünü kudretini göstermekten çekinmez, bu yüzden düşmanı çoktur. Hayat, düşmanlıklara son vermeyi gerektirir, çünkü düşmanlığın sonu gelmez, ve sü-rekli teyakkuza hâlinde yaşayamazsın. Cihanı fethetmek isteyen bir millet illa-ki savaştan sonra barışın gerekli olduğunu bilir. Yine de korkaklık yok yiğitlik vardır. Türk aynı zamanda yiğitliği yaşatan, verdiği sözü önemseyen yaşama nizamına sahip. Onun için savaşta korkmak, sinmek, arkadaşlarını yarı yolda bırakmak yiğitlikten değildir. Bu uğurda en kıymetli değerlerini ortaya koy-makta, canını dahi sakınmamaktadır. Hayat, kötü bir değer değildir ve buna rağmen gerekirse hayatından vazgeçmeye hazırdır. Sözünden dönmek bir iha-nettir. Söz, ahittir, yolu harp olsa da ahdinden dönmek Türk’ün düsturu-dur. Dolayısıyla şiirde sözünde durmak, ahdine vefa etmek teması öne çıkar.

*Kış yay bile tokuştu  
Kınğır közün bakiştı  
Tutuşkalı yakıştı  
Utgallimat[+] ograşur*

34 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 237-238.

(Yaz ile kış öçeştiler ve savaşa girdiler, kızgın gözle birbirlerine bakiştılar, arkadaşını tutmak için birbirlerine yaklaştılar, biri öbürünü yutmak için uğraştı.)<sup>35</sup>

Mevsimlerin birbirini takip ederek ilerlemesi, birinin yerine diğerrinin geçmesi şeklinde cereyan eder. Şiirde kışın yazı, yazın da kışı yemesi tabiata tutulan bir aynanın gösterdikleridir. Tabiattaki devridaim, maddi sürekliliktir ve bu durum, insanlığın bizzat zorluklarını güzelliklerini yaşayarak teşhis etmesi yoluyla elde edilmektedir. Hayatın insan zihnine taşıdığı malzeme somuttur ve bu, dünyayı öğrenme sürecine dâhildir. Türk insanı, hayal ettiklerini değil, yaşadıklarını anlatır. Gördüklerini, işittiklerini, şahit olduklarını dile getirmesi, tabiatta olduğunu gösterir, devrim, içten dışa doğru bir bakışın tezahürüdür. İnsan yaşar ve kavrar, anlam yükler, inancını hayatın içinde nesneleştirir. Kültür böyle oluşmakta, gelenek böyle bir organizasyon neticesinde var olmaktadır. Cihana hâkim olmak isteyen bir milletin nazarında, tabiat böyle tecelli ederek anlamını bulmakta ve insanların tasavvurunda âlem şekil almaktadır.

*Türlüğ çeçek yarıldı  
Barçın yadhım kerildi  
Uçmak yeri körildi  
Tumluğ yana kelgüsüz*

(Baharı öğerek diyor ki türlü çiçekler açıldı sanki ipek kumaştan döşek serildi, cennetin yeri görüldü, zaman ılıdı soğuk hiç geri gelmeyecektir.)<sup>36</sup>

Bahar tabiatın saadetidir. Baharda tabiat canlanır, insan ruhuna canlılık ve güzellik getirir. Çünkü bahar güzelliğın habercisi, nimetin ifadesidir. Baharla birlikte tabiatın insana verecekleri vardır. Hem baharı güzelliklerle anlatma hem de baharın gelişini merasim ve sözlerle kutlama, verilen nimete şükrün dile getirilmesidir. Ayrıca dünyada, cenneti gösterecek çeşitlilik ve zenginlik vardır, bu bakımından baharın güzelliğı, cennetin güzelliğıyle eştir. Bahar, canlılığı, doğurganlığı temsil eder. Baharın resmettiğı görüntüde, türlü renklerde ipek vardır. İpek kıymetli bir kumaştır ve herkesin sahip olduğı bir zenginlik unsuru değildir, bu yüzden değerlidir. İnsan muhayyilesinde cennet gibi güzelliğı olan tabiat, bir öğrenme alanıdır.

Türkler için savaş bayramdır ve güzel için ve güzellikler için yapılıır. Savaşmak, gerek maddi gerekse manevi kültürün birçok kısmında etkili bir kavram olarak Türk şiirinde yerini alır. Talim, talim bilgisi savaşmayla ilişkili bir alandır. Silah, kıyafet, savaş stratejisi, ordu düzeni, cenk meydanı, savaşma düzeni, müzik ve mehter, ganimet bölüşümü, savaş sonrası kutlama savaş kavramını açan, yorumlayan bir milletin bakışıdır.

*Kurvi çuvaç kuruldı  
Tugun tikip uruldı*

35 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 170-171.

36 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 119.

*Süsi otun oruldu  
Kaçuk kaçır ol tutar*

(Savaşı anlatarak diyor ki Hanın çadırı kurulduğunda -bu çadır ipekten yapılır Hanlara özgedir, şiddetli sıcaktan, yağmurdan, kardan korunmak için kullanılır- savaş alametleri dikilir, davul vurulur, düşman askeri ekin gibi biçilir, şimdi onların büyüğü benden nasıl kaçır?)<sup>37</sup>

Türklerde kağanlık, kuta dayanır, yönetme işini gören kişi, şeref ve izzet sahibidir. Bilindiği üzere Türk tarihinde kağanlık seçilmeye dayanır. “Kağan kötürme”, kağan seçmeyi ifade eden bir gelenektir. İslamiyet’teki biat meselesine benzeyen kağanlığın şartları vardır ve bu şartlar yerine getirilmediğinde bey, himayesindekilerle birlikte, kağanın hâkimiyetini tanımayarak başka topraklara göç edebilir. Şartları sağlayan bir kağan, gücü ve kudreti elinde tutar. Türkler, hakancı oldukları için onun etrafında bulunarak onu “Kızıl Elma”ya taşırlar. Harp ilan edildiğinde geri durmaz, kutsal bir gayede birlik beraberlik önemlidir. Hakan, arkasında milletin olduğunu gördüğünde, düşman onun elinden kaçamaz, en çetinine ve hilekârlarına karşı dahi galip gelir. Böylesi bir özgüvene sahip güç karşısında düşman kaybetmeye mahkûmdur. Hem savaş hem de galibiyet için yapılan törenler, kültürün ve inancın vazgeçilmez bir parçasıdır. “Türk’ün hayatı bezm ile rezm arasında geçer.” demek yanlış olmaz. Büyük önemi haiz olan “bezm ile rezm”, şaheserlerin adı olmuştur. Savaşın sonra eğlenceye oturulur. Eğlence meclisleri galibiyeti ifade eden sevinçtir.

*Idhu berüp boşuttum /Tawar yolu taşuttum  
Eren essin? aşuttum /Yükün barça özi çağdı*

(Bir tutsağı anlatarak diyor ki: Kendini kurtarmak için fidye bulmaya gitsin diye bıraktım fidyeyi yerine getirmesini ve herkesin kötülüğünü toprak altına örtmesini emrettim, uluları yardımcı bulamayarak yükünü öz eliyle sardı.)<sup>38</sup>

Düşmanı öldürmekle tüketemezsin. Türk bunu bilmektedir. Aslolan yaşatmak ve insanlığın mevcut hayatını kesintiye uğratmadan farklılıklarla uyuyarak yaşayabilme kabiliyetidir. Esirlere insan gibi muamele et, barış zamanı şartlar değişebilir. Fidye karşılığında hürriyeti kazanmış olsa da esirlerden kötülüğü ortadan kaldırması istenmekte, düşmanlığın bitmesi gerektiği düşüncesi dile getirilmektedir.

*Yagı erür yalnğukunğ nenği tawar  
Bilig eri yagısın nelik sewer<sup>39</sup>*

İnsanoğlunun malı, düşmandır. Bilgi adamı, niçin düşmanını sever. Eğer aklederse anlar ki düşman, insanın varlık sebeplerinden biridir. Dörtlükte düşmana önemli bir mevki verilmektedir.

37 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 195.

38 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 211.

39 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 385.

*Udhım barıp sonğladı  
Tegre durup anğdıdı  
Saçın kıra menğdedi  
Arzulayu er awar<sup>40</sup>*

Hem savaşta hem de düşmanı kovalayıp izini sürmede at önemli bir vasıtaadır. Düşmanla mücadele süreğ avı kadar meziyetler içermektedir. Türk'ün savaş-taki hünerini gösteren unsurlardan biri de atıdır.

*Anı yetip süngüledi  
Başın yandru yanğıladı  
Eren bayup münğiledi  
Anınğ alpın kara boğdı*

(Bir orduyu bozan bir yiğidi anlatarak diyor ki: O ona yetiştı süngüledi, yeni-den yara açtı, yağma ettikleri mallardan adamları faydalandırdı, düşmanın yiğitlerini boğdu.)<sup>41</sup>

“Yarasını yenilemek” yeniden olan, yeniden vuku bulan bir davranışı anlat-maktadır. Bir orduyu bozmak; saldırı kabiliyetini elinden almak, düzen ve dir-liğini, hazırlıklarını etkisiz hâle getirmektir. Düzen tesis etmek ve bunu dünya geneline taşımak, savaşmayı şart koşar. Savaş hazırlık gerektirmektedir. Bun-dan daha önemlisi savaşta, kurmayları etkisiz hâle getirmek ve önce bu etkide birliği imha etmek mühimdir. Bir Türk tek başına büyük bir orduyu bozmak için yeterlidir.

*Korkma anğar oturu turup tegre yere  
Kapsa anınğ Alpagutın andan yara*

(Düşmandan korkma onu karşıla, çevre yanında karşı durup onun yiğitlerini sararak kâğıt dürer gibi onları düre.)<sup>42</sup>

Korkaklığın ecele faydası yok. Düşmandan kaçmanın sonu olmaz ve düşman kaçarak atlatılmaz. Bu şiirde akıllı hareket etme, tedbir ve nihayetinde de atak davranma öne çıkmaktadır. Korkusuzluk, bir yaşama şeklidir bu da cesur ve temkinle hareket eden kişiye yarar. Düşman, ne denli çok ve yiğitse, etrafını kuşatmak ve onları kâğıt gibi dürmek bu türden kişiler için mümkündür.

## **Sonuç**

Toplumları ayakta tutan devlet, millet, vatan, bayrak, din kavramları, Türk kültür, düşünce, siyaset ve dünyasında müstesna bir yer tutmaktadır. Fertleri bir araya getiren millî his ve heyecanlar, kelime ve kavramlar üzerinden cemi-yet hayatında sosyal müessese rolü görür. Bu kavramlar, devlet kurma, yönet-me, devlet ve milletin devamlılığını sağlama konusunda millet mensuplarına

40 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 401.

41 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 406.

42 Kâşgarlı Mahmud, *age.*, s. 422.

inanç ve şuur aşılacaktır. Bir milletin tabii şartlarda inşasında (milletleşme yolunda) birleştirici roller üstelenen kavramlar, tarihî birikimleri canlı tutarak millî kültürün kendiliğinden yaşamasını sağlamaktadır. Aynı zamanda millî bir ruh ortaya koyarak edebî eserlere nüfuz ettiği açıkça görülmektedir.

Büyük, ayin ve inanışlarda olduğu gibi milletlerin yaşantılarını anlamamızda sanat ve edebiyat bir veridir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, edebî sahaya, Türk kültür ve yaşayışına kaynaklık eder. Eser tahlili, bir eserden ne anladığımızı ortaya koymaktır. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki dörtlükler bir tasnife tabi tutularak seçilmiş, “Türklerde âlem tasavvuru” çerçevesince, tahlil edilmeye çalışılmıştır. Kâşgarlı'nın *Divan*'ı, Türk'ün cihan hâkimiyeti düşüncesine zemin oluşturmakta, Türk şiiri ile toplum hayatı arasındaki müşterekleri ihtiva etmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türklüğün hükmünün yürüdüğü veya Türk kültür ve malzemelerini taşıyan coğrafyalardan derlenmiş söz varlıklarını ihtiva eder. Türk dilinin değerinin tespit edilmeye çalışıldığına örnek teşkil eden bir eserdir. Eski devirlerde yazılmış olmasına rağmen hâlâ değerini korumaktadır. Kâşgarlı Mahmud, eserinde o vakit ki edebiyat ve sanatın seviyesine ayna tutmuş, misal birçok kelime sıralayarak Türk kültür ve medeniyetinin yüksekliğini göstermiştir.

*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, Türk milletinin maddi ve manevi kıymetlerine yöneltilen dikkatleri görürüz. Türk milletini cihan hâkimiyetine ulaştıran esaslar kabul edebileceğimiz bu insanlık değerleri, sav sagu ve koşuk adıyla karşımıza çıkar. Kâşgarlı Mahmud'un *Divan*'ında, kavga, dövüş, yiğitlik, mertlik, alice-naplık ve mevsim tasvirleriyle işlenen dörtlükler, uzun araziler ve çetin coğrafyalar üzerinde var olma davası güden ve sonra, dünyaya hâkim olmak isteyen bir dünya görüşü ve alt yapısına dair seçkin tecrübeler yer alır. Yiğitlik ve mertlik Türk insanının özelliğidir. Yardımlaşma, paylaşma tavsiye edilen bir değerdir. Ülke topraklarının düzen dirlik içinde ve güvende olması ile dünyanın nizam ve intizam içinde bulunması arasında bir ilişki kurar. Dil, din, ırk, renk ayrımına gitmeden temel hak ve ödevler konusunda insanları eşitlemektedir. Türk ülkesi için bütün bunlar, cihangirlik<fütuh>'ın ilham kaynakları olarak sayılabilir.